

Մի միակ փոփոխութիւնն, որ տեղի ունեցաւ, այն է որ երկրին բնիկ իշխանները փոխանակ քաղաքականանալէս Հայոց թագաւորէն կառավարուելու, հռոմայեցի ինքնակալէն կը կառավարուէին:

Այս նոր յարաբերութիւնները նոր-իրադրութեանցան 297ին: Այս ժամանակները, ինչպէս ամէն հանգամանք ցոյց կու տայ, կրօնական յեղափոխութիւնն նոր յառաջ եկած էր, որ նաեւ բուն հայկական թագաւորութեան մէջ յաղթանակել տուաւ քրիստոնէութեան հին ազգային կրօնին վրայ:

Հռովմէական պատու թեան անցած նախարարութեանց մէջ, ինչպէս ամբողջ Հայաստանի մէջ՝ քրիստոնէայ ժողովուրդը տակաւին իւր առաջին ողբերգութեանց խանդին ու եռանդին մէջն էր: Ոչ Դիոկղեափանոս եւ ոչ Գաղերիոս կը խորհէին միջամուխ ըլլալ: Անոնց հրովարտանքները միայն նահանգներու մէջ հրատարակուեցան եւ դործադրուեցան: Մաքսիմիանոսի պէս անմիտ եւ դաժան բռնաւորի մը վերապահած էր՝ հռովմէական դէքը բռնի ընդունիլ առաջնային ազգերու՝ որոնք զանոնք երբեք չէին ճանչցած, եւ կամ զուցէ պահանջել որ անոնք վերադառնան իրենց նախկին կրօնքին, զոր դեռ նոր թողած լքած էին: Սատրապները քայքայեցան եւ թշնամական դիրք մը բռնեցին:

Սակայն, յայտնի է, որ իրերը շատ չյառաջացան: Մաքսիմիանոսի օրերը համբուրած էին: Եղիշտական լիկիւրիոս հանդիսաւորութիւնը վերահաստատեց պետութեան մէջ, որով քաջարի Հայերը պատճառ չունէին այլ եւս կապարձ դարձնելու:

L. Duchesne.

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ԺԱՆՈԹԱԳԻՈՒԹԻԻՆ

ՍՏԵՄԲԵՐԻՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻ ԶԵՍՄԻՐՃԵԱՆՑ

(Հարսնութիւն)

Պատրիարքական խայտառակութիւններու տարիներ էին այն ատենները¹. Պատրիարք Պատրիարքի ետեւէ կը փոխուէր շուտով, ոչ թէ ժողովուրդին ձայնովը, այլ մին զմիւսը կը տալէր, միշտ անձնական հաշիւներով եւ օրին փռամուրտութիւններով, ի վնաս Ազգին. երեմիա Չէլէպի շատ կ'աշխատէր իր ազգեցութիւնը բանեցնելու², բայց որովհետեւ դրամը, կաշառքն էր, որ կը գործէր անդադրում, այդ պատճառաւ, որ եւ է որդիներ ձեռք բերել կարելի չէր ըլլար շատ անգամ. եւ Կ. Պոլսոյ հէք Հայ ժողովուրդն զոյափ պէտք ունէր ազգային օրէնքի մը, սանձ դնելու համար իր կատաղի, անպատկառ եկեղեցականներուն, որոնք՝ իրեւ թէ կ'օրէքի եւ եկեղեցոյ պաշտպան կանգնելու կոչուած, աւելի անոնց քայքայմանը կ'աշխատէին, իրենց բիրտ, անուպայ շահատակութիւններով:

Պատրիարքական կուռքայի խնդիրները չվերջացած, նոր աղէտ մըն ալ կը սկսէր տեղալ Ազգին գլխուն. կրօնաժողովական վեճերը՝ որոնք ազգային նորանոր երկպառակութիւններու ստեղծիչ եղան³:

Երեմիա Չէլէպի միշտ սիրահար եղբայրութեան եւ միութեան կուսակից, այս պառակտումներուն վերջ տալու համար, քանիցս կը գրէ առ Եղիշտար կաթողիկոս, որպէս զի յորդորականներ յղէ Կ. Պոլիս, մոլեռանդ եկեղեցականներու սանձ դնէ, եւ Հայ Ազգին տառապանքներուն դարման մատուցանէ, ամէնքն ի խաղաղութիւն հրաւիրելով⁴: Այս նպատակաւ էր արգելք, որ Նա 1685 Մայիսին, Էջմիածին կ'ուղեւորէր, ինչպէս կ'աւանդէ անոր Տարեգրական պատմութիւնը⁵, թէ ոչ իբր պատգամաւոր մասնակցելու այն ժողովին, որ Ես-

¹ «Չափան Պատմ. Հայոց», Հատոր Գ. էջ 671-675 եւ 689-696: Լեւոն «Չափան Տարեգրական», Թիֆլիզ 1901, Հատոր Ա. էջ 216-220:

² «ԱՊ»:

³ «Չափան Պատմ. Հայոց», Հատոր Գ. էջ 721-722:

⁴ «ԱՊ»:

⁵ Կամակ առ Է. Երզն. Վ. Թորոսեանի

3 Դեկտ. 1909:

կոր կամոզիկոսի ժամանակ անգամ մը գումարուած, երկազարի օրով ալ տեղի կ'ունենար Հայ ժողովուրդը պարսիկներու լուծէն ազատելու գաղափարը՝ նորէն արծաթեղուէն Գաղափար՝ զոր խորայն Օրին եւ Հայ Գեղեցիներն ունեցած էին առաջին անգամ 1678ին: Բայց երեմիա, ըստ վերոյցրեալ պատմութեան, Իշմիածին շատ քիչ ժամանակ կը մնայ, եւ նոյն տարին իսկ կը վերադառնայ Վ.Պոլսոյ, շարունակելով միշտ աշխատել, Ազգին մէջ խաղաղութիւն հաստատելու եւ իրերակեր վէճերն անհետ առնելու, ամէն հնարաւոր միջոցներով:

Խաղաղասիրութեամբ ազգային անդորրութեան հետամուտ ըլլալով հանդերձ, չի գաղբիր սակայն ճշմարտութեան ու անկեղծութեան ձայնին հետեւելէ, որուն համար, շատ վիճաբանութիւններ ալ ունեցած ըլլալու է, կրելով նաեւ թշնամանքներ, ինչպէս կը յայտնէ անոր 1690ին առ եղեազար կամոզիկոս ուղղած բողոքի մէջ նամակը, որուն մէջ մասը կը գտնուի Չամչեանի մէջ¹, եւ ամբողջ՝ Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեանի «Վարք Մխիթար Արքայի», հայապատկերին մէջ²:

Կարծէ կարգաւ գայն:

«Թագաւորը արդարեւ կարեն գտնել կամոզիկոսունս խոտորեալ յաղիքն շուղաց, ըստ այնմ, «գամբարիւր հարս որդիք անգամեն», եւ ինչ շտախք գտնել իրը գտողովուրդս խոտորեալ եւ անխրատս: Դրատաւորք Լեհաց կարեն գտնել զարքեպիսկոպոսունս իւրեանց, ինչ ոչ ճակ համարիցք մասնիկ իշխանութեան՝ գտնել գտողովուրդս անմիտս եւ ևս միկս: Զօքարիա Ղալֆա կոչեցանով ոմն ևս միկ կացուցանէր Բագար կամոզիկոս՝ գտաւոր ուղղել զնիչ, ոչ միայն ի վերայ երկցանց քաղաքիս, այլ եւ ի վերայ վարդապետաց եւ ի վերայ եպիսկոպոսաց: Ես որ ոչ խնդրեցի երբէք ի ձեռք, չմարտիցիմ տակ յատենի առ տառապանք ազգս, թէ ահա սա լոյս եւ սա խաւար: Ես գտն եւ նա քաղցր, ըստ ժամանակին խանգարման խռովութեան... Եւսուրս անեպիսկոպոսութեան քաղաքիս ի գայթակղութենէն Դաւիթի եպիսկոպոսի եղեն օրինաց տեսարք եւ հրամայողք աշխարհականք, կապել եւ արձակել զերկուսն, անարգել զերկուսն շուն կոչմամբ, եւ տառել հարստահարել զվարդապետս գաստացս եւ քարոզիչս՝ ոչ մոռնանել յեկեղեցիս, հալածելով եւ մասնելով զեկեղեցիս ի քաղաքս: Եւ ոչ ընդունելով գեւեազլուի ոմն ի սրբոյ աթոռոյդ բերել զսրբալոյս մեռնին, ըստ որում կամաց հաճեցաւ հանաճարեղն եւ հեզն լատնային լուսաւորեցեալ հոգի փրկողովս կամոզիկոսն աշխարհականաւ: Բով Յովանէս անուամբ առաքել նախնայիս միւսանին սրբով ի քա-

ղաքս... Ոմն Օրտի Լեմբեքի գրել ես զնքն՝ Սարգիս Բահիզ եւ կալալ զպատրիարքութիւն, եւ տակալն թերաւ եւ թրլաւտ տակը՝ «Ար ար բեմ բեմ», տերտեր եղաւ՝ եղաւ ի բեմ, թէ զեղք ի մեղաց սրբեմ մինչեւ սկսան իօրոս, իաշտաւոր եւ Տիրատուր, Մեծ ծառուր եւ Ասփատուր երկուսն առնուլ զգործ եւ զանուն պատրիարքութեան: Եւ արդ, յայտ մալ, որ է Ռաշիթ (1690) գործեալ զգրեալ եւ գարշեալ ի նուցունց անբաւութեանք աշխարհականք տակն զիշխանութիւն: Եկեղեցիքն ի մէջ խանգարման վրդովեայ, առաւել եպիսկոպոսութիւնն որ հակիրճ գրեցաւ: Իսկ նը Լուսաւորեմ վիճակիս Հայոց, զոր բազում երկամբք եւ աշխատանք պայտառացուցեալ նորոգեալ զարդաւոր հոգեւոր տերք, Բեֆէյն Մարտիրոս ոչ կարաց մասնել եւ ոչ զայլ ոչ եթող մասնել եւ ինքն մնաց ինչիկոսս եւ ոչք աշխարհք եւ ամարդեղ աստ ի կողմանէ մի ազգուն եւ անդ ի կողմանէ մի յափշտակն... Եկեղեցիքն ի ինչիկոս մեր, զոր ի գլուխ գոյոյս պարտիկ ծնունցեալ՝ թէ ոչ ի ժամանակին իշխան մարդարէ, այլ հոգեւորք ի հեռի եւ ոչ ոչ ծանուցանէ ըստ Աստուծոյ՝ զեղեալ անկարգութիւնն որ վերառացաւ վանս եկեղեցւոյ եւ վանս եպիսկոպոսութեան եւ վանս սուրբ իւրեւանցով վիճակին մերոյ: Ազգայնս ուր դիցուեց, աստանք եկեալ հասեալ հեռ եւ նախանձ եւ վրդովմունք ի մէջ Հայոց, յորոց պատմաւոր եւ զայլ-թակղութիւն բազմաց, կաթոլիկ եւ հերձուածող, ֆրանկ եւ հոյ աղանաւանք... եւ կատարածն ու՛ր, գիտէ թէ ուր նկատուեց եւ դարարեց, որոյ եղեւ առիթ Սարգիս ոմն Թախմաթի. մեք զմեր ցանս անէաք եւ արդ զսկիբն երկանց կասկածեալ շուարեալ ճեպարք, մէկն օրհնեց, մէկն անթեց, մէկ այլ եկաւ հաստէն հանեց»:

Սոյն ցաւալից տողերը՝ զորս Հ. Թորոսեան երեմիա Չեկեպիի Տարեգրական Պատմութեանը հանելով կը հրատարակէ, ճշգրտատիպ պատմական է այն ատենի ազգային գործերու շատ տխուր վիճակին, որչափ դառն վիշտ մին է զոր երեմիա զգացած է այդ առթիւ, եւ ինչ արդար բողոքի սրտատուշ ձայն մ'է, զոր կը թոյնունէ նա մինչեւ Իշմիածին:

Երեմիայի նամակն ունի վերջին կտոր մըն ալ, զոր Չամչեանի մէջ կը կարդանք եւ եւս պակաս³,

«Այլ ես՝ որ կամիմ հնարս գտանել խաղաղութեան անդուրեմ, յանապայ անձանց, յառել նոցա թէ՛ կացող զբեղ իշխան եւ գառաւոր ի վերայ մեր, նախ իրեւ եւ անորոյ իսկ՝ լոցի ի խոտելոյ, եւ իր վերջին ազգաբարութիւն զինքն զայս թուղթ, զի անպարտ եղէց առաջի Աստուծոյ»:

Երեմիայի այս տխրազգեցիկ նամակին վրայ, Եղեազար կամոզիկոս կ'այլալի, կը խորհի՝ կարող եւ լաւ անձեր Վ.Պոլսոյ առաքելով բա-

¹ «Հայոց Եկեղեցւոյ Պատմ.» Արք. Զատին, Նոր Նախիկ, եւ 1909. Բ. Մաս. էջ 36:

² «Չամչեան Պատմ. Հայոց» Հատոր Գ. էջ 722:

³ «Վարք Մխիթար Սբէրեայի, գրեց Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան, Վենետիկ 1901, էջ 28-30:

¹ Կ'երեւի թէ Այս նամակն ունի նաեւ, սկզբնական մաս մը, զոր Հ. Թորոսեան չէ գրած:

² «Վարք. Հայոց Չամչեան» Հատոր Գ. էջ 722:

բեկարգութեան միջոցներ ձեռք առնել, բայց յաջորդ տարին, 1691ին, անոր մահը վրայ հասնելով խափան կ'ըլլայ ամէն բանի¹:

* * *

Յուզումներով, յոգնութիւններով լի կեանք մըն էր, զոր միջեւ այդ թուականը վարած էր Երեմիա Չէլէպի, զարմանալի է նա արգարեւ: Ինչ գործօն կեանք անոր կեանքը. Երեմիա ո՛ր միայն կաթողիկոսի, պատրիարքի անվերջ կոիւններու մէջ շարունակ հաշտութեան կապ ըլլալու կ'աշխատի, ո՛ր միայն մայրենի եկեղեցւոյն հզօր ախոյեան մը կանգնելով, անոր անբարեկարգ պաշտօնեաները գէպի ուղղութեան ճամբան բերելու ջանադիր կ'ըլլայ դրամով, ճամբորդութիւններով, խօսքով եւ զրելով, այլ եւ իր բազմաթիւ թանկութեան մէջ ժամանակ կը գտնէ իր Ազգին մօտոր զարգացման համար ալ անվճար վաստակելու, եւ ասոր մէջ իսկ է անոր մեծութիւնը:

Աշխատես ըլլալով ազգային տխուր կացութեան, իրաւամբ կը տեսնէր անշուշտ, թէ անոր պատճառը, բուն արմատն, ո՛չ այլ ինչ էր, բայց եթէ տգիտութեան ախտը. ագիտութիւնը, որուն խօսուն արձաններն էին շատ քիչ բացառութեամբ, այն ատենի բոլոր Պատրիարքներն եւ Եպիսկոպոսներն իրենց ամենակերպ վատթար արարքներով. ահա այս ախտին դէմ կ'ուզէ Երեմիա դարման տանելու փութիւթ:

Իրեւա առաջին միջոց ասոր, կը բանայ տպարան մը, որ Կ.Պոլսոյ մէջ կ'ըլլար Երկրորդ², Թոխատեցի Աբգար Գրչիին հաստատածէն ճիշդ դար մը յետոյ:

1677ին է որ Երեմիա կը ձեռնարկէ այս գիտարին գործին եւ կը հրատարակէ երկու Հատոր, որոնց մըն էր իր Հեղինակութիւնը:

Կը ցաւիմ յայտնելու որ չեմ տեսած Երեմիայի այս Հրատարակութիւնները. Հ. Գար. Զարպանեկեանէն կ'ուսանիք անոնց գոյութիւնը, ինչպէս նաեւ Իզմիրի Արշալոյս Արարատեանէն, Տրդատ Եպ. Պալեանէն եւ Լէօն³:

¹ «ԱՄԵՆ»:

² «Պատմութիւն Տիւրքիոյն Հոյ Եղեմիոյն Բնիկ 1924 Դարէն թերթն «Ուրալայ Ուրաբոյն» Զմիւռնիա 29 օգոստոս 1881, թիւ 1178: «Պատմ. Հայկական Յոգեմութեան» Հ. Գար. Զարպիւի. Անեկտիկ 1885, էջ 133-134: «Հոյ Աշխատեց Տրդատ Եպ. Պալեանի Բնիկ» Կ. Պոլս 1898, էջ 611-612: «Հայկական Եղեմիոյն» Լէօ, Թիֆլիս 1901, Հատոր Ա. էջ 267:

³ «ԱՄԵՆ» եւ «Հայկական Մատենադարան» Հ. Գ. Ջ. Անեկտիկ 1883, էջ 176, 446 եւ 673:

Երեմիայի առաջին Հրատարակութիւնն որ 1677ին է եղած, «Երեսէս Վրայեցիի Յիսուս Որդին էր, իսկ երկրորդը՝ իր մէկ աշխատարկութիւնը, որ լոյս տեսած է 1678ին:

Այս վերջինն անունն է Տնօրինական տնիլը, որ Երեսուսն եւ մէկ երեսի մէջ ամփոփուած ոտանաւոր քերդուած մըն է եղեր Տնօրինական այլեւայլ տեղերը ներկայացնող 15 պատկերներով: Երեմիա շարադրած է եղեր զայն 1665ին՝ երբ Երեսուղեմ կը գտնուէր Եղեղար կաթողիկոսի հանրածանօթ խնդիրներու միջոցին: Տպագրութիւնն եղած է Կ.Պոլս Երեք տարի վերջը՝ 1678ին¹:

Երեմիայի Տպարանը, ցաւալի է բռնի, որ շատ կարճատեւ եղած է. անոր այս խիստ գնահատելի ձեռնարկը, չի գիտցուիր ի՞նչ պատճառաւ, վաղորդալի մը կենսական ունեցած է, եթէ ոչ, անշուշտ, ալ աւելի օգտակար երկեր ու ժողովրդական շահեկան գրուածներ հուպ ընդ հուպ լոյս աշխարհ պիտի տեսնէին անկէ: Այսու հանգերձ անոր ըրածն յիշատակութեան արժանի մեծ գործ մըն է եւ ահա թէ ի՞նչ սիրուն կերպով կը յիշէ զայն մերն Լէօ իր «Հայկական Տպագրութիւն», հոյակապ երկին մէջ:

Այս (Երեմիա Չէլէպի-Քէօմարեան) պատճառով է տալիս տառերի մայրեր, տաքուած է տպարանը, միջեւ իսկ փորձի համար երկու փորձի տեսքով է հրատարակուած...: Դրանից աւելին չե կարողացան անել Երեմիա Չէլէպին իր անկատար եւ ազգայնական արարքներէն, եւ այնուհետեւ ամբողջ ըստ տարի էլ Կ.Պոլսում ոչ մի հատ գիրք չտպագրէ:

Քէօմարեանի այսքան կարճատեւ եւ անշան արարքական գործունէութիւնը յիշատակութեան արժանի չէր լինի, եթէ նրա պատրաստել առած մայրերը նոյն դարի վերջում ուրիշները կարգի չբերէին, չը բարեփոխէին ու նոր տպարան չըլլայ անէին: Այդպիսով Երեմիան առաջինն էր, որ զարկ տուցէ, գաղափար կենդանացնէ, ԺԼ գարումն տպագրութիւնը ծագէց Կ.Պոլսում եւ շատ եւտեղեւ գործունէութիւն ըլլալուց, ուրեմն, այդ գործունէութեան նստահոյս ամենայն իրաւամբ Քէօմարեանը պիտի համարվէ²:

Կը ստորագծեմ իմ տաղանդաւոր բարեկամս՝ մեծանուն Լէօի, այդ բառը, որ գերազանցապէս պատուի է Երեմիայի քաղցր յիշատակին. առանց Երեմիայի՝ Կ.Պոլսոյ մէջ տպագրութեան գործը, այն, յարութիւն պիտի չառնէր, եւ այն տեղը հայութիւնն իսպառ պիտի մնար այն խաւարարորդ տգիտութեամբ:

¹ «ԱՄԵՆ»:

² Լէօ, «Հայկական Տպագրութեան», Թիֆլիս 1901, էջ 268-269:

զոր Հայ մամուլը միայն կրցաւ հալածել ու կը հալածէ 18րդ դարէն ի վեր:

Լէօն այդ տողերը՝ որոնք Գրիգոր Մարգուկանցիի 1707ին Կ.Պոլսոյ մէջ տպած Յայտմանքի Յիշատակարանին¹ մէջն ունին իրենց աղբիւրը, Երեմիայի Յուշարձանը կը յօրինեն. զարմանալի է, որ Չամչեան երեք չէ խօսած Երեմիայի քացած Տպարանի մասին, որ թէեւ կարճատեւ, զուրկ չէ սակայն կարեւորութենէ, Կ Պոլսոյ Հայ տպագրական պատմութեան տեսակէտով:

* * *

Տպագրութեան ձեռնամուխ ըլլալով, տպարան մը հաստատելով, անկարելի էր, որ Երեմիա Չէլէպի չզգար նաեւ Հայ մանկտիւն դաստիարակութեան անհրաժեշտ մէկ պէտքը, չմտածէր դպրոցի հարկաւորութեանը մասին, եւ նախաձեռնարկ չըլլար գոնէ անոր հաստատման:

Ես կը հաւատամ, որ Երեմիա հմուտ թեամբը, ազգասիրական ջնրմ գգացումներովը պատճառ եղած է նաեւ Կ.Պոլսոյ Հայութեան մէջ դպրոց բացուելուն, թէ՛ք ոչ իւր Ստամբուլոյ պատմութեանը վերջին գլուխին մէջ պիտի չգրէր:

Մեզ ոչ մէտքէսէք պիտոյք՝ քանզի մնրս ու խափանեցան.

Նուէ կ'ալլոց դիտել՝ անգլուխ ազգ մնր 'ւ անիշխան²:

Այս սրտառու տողերը կը յայտնեն, թէ 17րդ դարու մէջ Կ.Պոլսոյ մէջ Հայերն ունեցած են դպրոց կամ դպրոցներ. եւ Երեմիայի զգացած դառն ցաւն ալ յայտարար իմն է, որ ինքը մեծ դեր մը կատարած է ատենց հաստատութեան գործին մէջ:

Ո՛վ եղաւ այն անարգ ձեռքն որ շեջոց աւաղ, այդ լոյսի վառարանը, Թուրքը վայր փակեց, թէ ոչ՝ ժամանակի ազգային խառնակութիւններուն հեղինակ հանդիսացող այն քաղաքացիի հրոսակը, մեր վարդապետ — Եպիսկոպոս-Պատրիարք Կոնստանտնուպոլսոյ — մարտիրոսանքուն, որոնք ամէն ինչ կը զոհէին իրենց անձին փառամոլութիւնը զովացնելու օտարին միջամտութեամբը:

Երեմիայի սա երկու տողերն ինձ համար ամենէն թանկն են Ստամբուլոյ պատմութեան

էջերուն մէջ. անոնք մեր ազգային վարժարաններու գոյութիւնը կէս դար աւելի առաջ կը տանին, Կ.Պոլսոյ ազգային կրթական շատ կարեւոր մէկ թուականը ըլլաւ կը ծածկեն անոնք իրենց մէջը. ափսոս, որ ոչ Երեմիա, եւ ոչ ուրիշներ մեզի աւելի բան մը աւանդած չեն այս մասին:

Հայ Տպարան եւ Հայ դպրոց. ըստառութեան երկու հզօր միջոցներ, որոնք կը ձնին յանկարծ 17րդ դարու Պոլսոյնակ Հայութեան գիրկին մէջ. Ինչ հրաշալի շարժում... ա՛հ եթէ անոնք շարունակուած ըլլային, եթէ առ օրին շնափանուէին, եւ այն ատենի նստող-եկող պատրիարքներու գուրգուրանքին ու պաշտպանութեանն արժանի ըլլային, Ինչ շատ փոխով մը ահեղ բարեշնչում մը յառաջ բերած պիտի ըլլային ազգային կեանքին մէջ. եւ Ինչ լաւ թուամբ մը կ'ըլլային կոիւնքերու, երկ-պառակութիւններու, որոնք Ազգը փոխանակ յառաջ տանելու, ետ, ետ միշտ կը մղէին դառնապէս:

* * *

Բայց եթէ Երեմիա Չէլէպիի հաստատած տպարանն եւ դպրոցը վարդի պէս բացուելով, վարդի պէս ալ թառամեցան, անոր գրիչը չկասեցաւ, այն դրեց շարունակ, շարադրեց յարածամ, հեղինակեց յարատեւ, անխնայ տքնութեամբ:

Հայերէն եւ օտար լեզուներով երկասիրեց պատմութիւններ, ճանցուց թուրքին Հայուն փառաւոր անցեալը, ծանօթացուց Հայուն թուրքին աշխարհալուծութիւնները, եւ հայր եղաւ դեռ շատ մը կարեւոր աշխատութիւններու, որոնց մասին կը թողում որ Չամչեան ինքը խօսի, միակը՝ որ Երեմիայի մօրէ ու գրչի արտագրութիւններուն ամենահին եւ անդրանիկ աւանդապատճեն եղած է:

Ահա, թէ ի՞նչ կը գրէ¹.

«Հարազտեաց զպատմութիւն օմանցեաց թագաւորութեան ընդարձակ ի հինգ գիրս, եւ զհամառութիւն նորին ի մի գիր, եւ միւս եւս առանձին ոտանաւոր ի խորոյ յակոբայ կաթողիկոսի. նոյնպէս եւ զպատմութիւն աղեքսանդրի ոտանաւոր տաճկերէն: Թարգմանեաց եւ ի խորոյ զբազմաթիւ տաճկաց ի լեզու նոցա զպատմութիւն խորանայնի քաղաքաճով, ընդ նոյն եւ զհամառութեան տեղեկութիւն ինչ ի վերայ Բագրատունեաց եւ Ուսթիւնեաց:

¹ «Հայտմանք Մարտիրոս-Յիշատի» Հ. Գ. Զ. Կէնետ. 1883, էջ 426 Յայտմանքը:

² «Ստամբուլոյ Պատմութիւն» Ըրդ Կուրթ Երզնկա՛ն 51րդ տողը:

¹ «Չամչեան Պատմ. Հայոց» Հատոր Գ, էջ 723 եւ 145 «Հայտմանք Մարտիրոս-Յիշատի» Կուրթ Կուրթ Երզնկա՛ն 276-277:

Գրեաց եւ ի խնդրոյ գեապանին ալամանաց ի վերայ աշխարհաց պարտից, հնդկաց եւ անատոլոյ, եւ ընդարձակ եւս ի վերայ հայաստանու. եւ ի վերայ թեւ- մից իւրաքանչիւր կաթողիկոսարանաց եւ վանորէնց զորս եւ յանդիման արար ի պատկեր աշխարհացուցի:

Գրեաց եւ վիճաբանութիւն ընդդէմ հրէից:

Գրեաց եւ զսաղմաճ քարոզս եւ ճառս հայերէն եւ ասորերէն, եւ ասանսարս յաղանա. եւ զպատ- մութիւն տնօրինական տեղեաց երուսաղէմի:

Թարգմանեաց եւ գնոր կտակարանն ի հայէ ի լեզու տաճկաց նշնպէս եւ ինչ ինչ ի հին կտակարանէ:

Թարգմանեաց եւ բազում ինչ ի յունաց եւ ի յաթինացուց ի հայս:

Գրեաց եւ թուղթս բազում զորաւոր բանիւք:

Գրեաց եւ զպատմութիւն անցից իւրոյ ժամա- նակի՝ ստուգութեամբ եւ հաստատութեամբ¹:

Այս ցուցակը բաւական է կարծեմ ըսել տալու մեզ այսօր, թէ Երեմիա որչափ ազդեալ աշխատող եւ ժիր քննող մը եղած է, թէ որչափ նիւրիւկ եւ իր ցեղին յառաջադիմութեանը:

Զգիտեմք թէ ո՞ր կը մնան այսօր Երեմիա քէօփրաճեանի սոյն աշխատանքութիւնները, որոնցմէ միայն Օսմանեան թագաւորներու հա- մաուսացրութիւնը կը գտնուի, Ստամբուլոյ պատմութիւնն ունեցած Չեռագրիս մէջը, այն ալ ուրիշ գրիւն մը փոփոխութիւններ կրած, որու մասին ծանօթագրութիւններուս վերջը կայ յիշատակութիւն:

* * *

Բացի վերոյգրեալներէն եւ Սպանիոյ պատմութիւնէն, զոր կը հրատարակենք եւ Չամչեան չէ բնաւ յիշատակած, Երեմիա Չե- լէպի ունի եղբր Եկեղեցեաց պատմութիւն մը յիշուած իր տեղագրական պատմութեան մէջ եւ ըստ Գերմանացի Ռեօմհելա գիտնա- կանին, կատարած է եղբր Աղեքսանդրի վարուց չայ բնագրէն տաճկերէնի թարգմանութիւնը, զոր չ. Ե. Տաշեան շատ կարեւոր սեպելով հանդերձ կը խոստովանի թէ չէ տեսած²:

Ունի «Իսկ որ փառաւորեմքի», եւ «Ե- կեղեցական սուրբ ժողովներու», վրայ ճա- ուեր, որոնք կը գտնուին Ստամբուլոյ Պատ- մութիւնն³ Չեռագրին վերջը:

Ատոնցմէ զատ, Երեմիա Չէլէպի ունի խիստ կարեւոր աշխատասիրութիւն մըն ալ՝ Տարե- գրական պատմութիւն, ձեռագիր եւ ըն- գարձակ, զոր ինչպէս կանխաւ ըսած եմ, կը պահեն Վենետիկի Միսիթարեանք, եւ զոր

Չամչեան ալ անցողակի կը յիշէ: Է. Եօվ. Թո- րոսեան, սոյն ձեռագրին վրայ տեղեկութիւններ ինձ տալով կը գրէր.

«Թէեւ ամբողջապէս Երեմիա Չէլէպիի ինքնագիր երկաթութիւնն է. սակայն կան բաւական թուով էջեր, որոնք օտար գրչութիւն են, հաւանօրէն Ճէփա- հիրճի Մաղաքիա գրչին: Ամբողջ գործը կրնայ երեք մասի բաժնուիլ: Ա. Պոլսոյ եւ գաւառներուն մէջ պա- տահած հրդեհներուն մանրամասն պատմութիւնը, որուն մէջ է նաեւ երկրաշարժներու, ողորումներու, մահ- տարածամի եւն նկարագրութիւնը: Բ. Իր ժամանակի (սմանցուց պատմողները ընդդէմ Մաճառաց կամ Լ'աթրեանց, քննական, վննետիցցոյ, Պարտից եւն, քաղաքական հանդէսները, գիտաւորներու երեւում, ուղեւորներու եւ վեղիներու նշանաւոր գործերու յիշատակութիւն, պայտական էնթիքիներուն եւայլն: Գ. Հայոց կաթողիկոսներուն, Պոլսոյ եւ Երուսա- ղէմի Պատրիարքներուն, էքզիպէնի նուիրակներուն կռիւները, աթուռներուն յափշտակութիւնը եւն: Միով բանիւ, 1648—1690 թուականներուն մէջ պատահած բոլոր քաղաքական ու ցեղային կռիւները, ազգային դէպքերը, իրականց բնագրութիւնները⁴:

Տեղագրական պատմութիւնն ուրեմն, կը ներկայացնէ 17րդ դարու չայ ազգային կեանքի ամէնէն հետաքրքրական գրուածքները, որոնցմէ Չամչեան լայն փոխառութիւններ ըրած ըլլալ կ'երեւի, թէեւ չի խոստովանիր: Տեղագրական պատմութիւնը կը պարունակէ նաեւ Երեմիայի կենսագրութեանը մասին կարեւոր ծանօթու- թիւններ, որոնք շնորհիւ Է. Թորոսեանի, մեծա- պէս օգտակար եղան ինձ աշխատութեանս համար:

Է. Գար. Ջարպահանեան 1878ին լաւ տեղեկութիւններ գրած է Տեղագրական պատ- մութեան մասին⁵, եւ Է. Ս. Երեմիան Վենե- տիկի ուսումնական Միսիթարեանն ալ 1903ին սկսած էր հրատարակել անոր վրայ ընտիր ու- սումնասիրութիւնն մը⁶, զոր սակայն ընդհա- տեց շուտով, չգիտեմ ինչո՞ւ:

Լէօի հետ⁷ եւ ալ կը ցաւիմ յոյժ, որ Երեմիայի Տարեգրական պատմութիւնը միւ- չեւ այսօր չէ տպագրուած, բայց միանգամայն կը յուսամ, թէ Վենետիկի վաքի պատուական Միսիթարեանութիւնն այլ եւս պիտի չ'յապաղէ յան- ձնել մամուլէ այդ թանկագին գործը, որ 17րդ չայ պատմութեան մի կոթողն, եւ միայն

¹ Նամակ առ Խ. Ե. Եօվ. Վ. Թորոսեանի 3 դեկ- տեմբեր 1909:

² «Պատմութիւն Հայերէն Դպրոցութեան» Բ. Հա տոր Վենետիկ 1878, էջ 442—444:

³ «Երեմիա Չէլէպի» Թորոսեան Է. Ս. Երեմիանի, Բուլուղ-Սոյ 1903, էջ 367 եւ 473:

⁴ Է. Ե. «Հայ-իւն Տղաբանութեան» Թիֆլիզ 1901, Հատոր Ա. էջ 277:

⁵ «Պատմութիւն Երեմիայի Ստամբուլի Պատմութիւն» Ստամբուլ 1892, էջ 179:

գամայն երեմիա շէլէպիի արձանը պիտի ըլլայ՝

Շնորհակալութիւններս, իմ գերյարգելի բարեկամս՝ Հ. Յով. ԴՊ. Վ. Թորոսեանի, որ հաճեցաւ իր բազմաթիւ նամակներով և ծանօթացնել ինձ լաւագէտ երեմիայի այդ շքանշը երկասիրութիւնը։

Այդ տեղ կը գտնուին մանրամասն տեղեկութիւններ կաֆայեցի Մարտիրոս Պատրիարքի գործերուն եւ ժամանակակից եղելութիւններուն վերաբերեալ, ուսկից կ'երեւայ նաեւ թէ երեմիա ինչ աստիճան ազնիւ սիրտ կրող մէկն էր, եւ թէ որչափ մեծ անձնութիւններէ կը գուրգուրար իր եղբայրներուն, սիրականներուն վրայ։ Անոց երկարատեւ հիւանդութեան միջոցին անձամբ ինքը կը ծառայէ անոնց, հարկ եղած դարմաններն իր ձեռքով կը մատակարարէ, մինչև որ կը բուժուին ու կ'աղիւթան անոնք։ Ինչ հիանալի ընտանեւսիրութիւն, ինչ օրինակելի եղբայրսիրութիւն, որ երեմիայի վարկն ալ աւելի կը բարձրացնեն այսօր, եւ անգամ մը եւս կը յայտնեն թէ նա ինչ վիճ զգացումներով աշխատած է ազգային գործերու, եւ բարոյական ինչ բարձր սկզբունքներով նետած է ինքզինքն անոնց քառասյայն վիճակին մէջ։

Եւ կարելի՞ էր միթէ անոր ուրիշ կերպ ըլլալ երբ Ամսակուսի պէս բարի, բարեպաշտ, ազգասէր եւ ազգեցիկ մօրեղբօր մը ձեռքին տակ մեծցած կ'ապրէր՝ ժամանակի ամէնէն երեսելիներու հետ եւ կը գործակցէր Հայ, Տաճիկ, Յշն, Լատին ակնաւոր անձերու։

Երեմիա շէլէպի գրած ունի նաեւ Բանաստեղծութիւններ, աշուղային տաղեր, սիրոյ երգեր, որոնց մէկ հատը 1898ին ծանօթացուց մեզ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան¹ եւ հինգ հատն ալ Արշակ Զօպանեան 1903ին հրատարակեց իր Անահիտին մէջ, քաղելով զանոնք ղինկտիկի վանքի տաղարաններէն²։

Երեմիայի տաղերը Բանաստեղծական խանդ, աւելն ունենալէ հնդի չեն, անոնց ամէնքն ալ սիրոյ շունչ մը կը բուրն, եւ բարե՞ որ գրագէտն է մեր մէջ կամ մատենագիրը, որ իր Աղգին պատմութեանը մէջ խորասուզուած ատենը, անոր վիշտերուն մօտիկ ապրած ժամանակ, քաշուած եւ տարուած չէ անզգալարար

սիրոյ ետեւէն։ Երեմիա ինքն ալ սիրած է եւ անոր համար է որ ի վերայ ջրոյ տաղերուն մէջ, իր զգայուն սրտին խորը լալանաւած սէր մը զուրին ալիքներուն մէջէն դուրս վետպետեց։ Նեւու կը նկրտի։

Ահա թէ ինչպիսի մէկն էր Երեմիա շէլէպի, զոր փորձեցի ուրուագրել։ ազգասէր երեմիան, հմուտ պատմագիրը, ուսումնական թարգմանիչը, ազգային կնճաղից խնդիրներու անշահախնդիր իրաւախոհը, Պատրիարքներու խորհրդատուն, մեծ մատենագիրը, կարող գրիչը, սիրուն աշուղը, մեղմօրօր բանաստեղծը, որ իրաւունք 17րդ դարու թրքահայ պատմութեան զարգն ու փայլն է։ Զու է ինձ որ այս մեծ մարդը չկրցայ ներկայացնել ինչպէս որ հարկն էր. ունեցած տեղեկատու միջոցներս եւ գրչի տկար կարողութիւնս ասկէ աւելիին չէին զօրեր, ներելու է ինձ ուրեմն։

* * *

Ի՛ր այսչափ բեղմնաւոր եւ գործնական կեանքը երեմիա շէլէպի կնքած է ո՛չ այնչափ ծեր. մեռած է 60 տարեկան, յամի 1695, ինչպէս կը գրէ Զաւէան¹ եւ զոր կը հաստատու Ստամպուլի Պատմութեան Զեռագիրը պարու նակող հատորին վերջին էջին վրայ եղած յիշատակութիւնը, թէ՛

“*Բեռմիւրմի ողլու Երեմիա շէլէպին*” նդրայլն տէր,,

“*Կոմիտասին հանգեաւ Ռոճիսի*”, (1144 + 551 = 1695).

Եւ այսպէս, գոնէ գերազանցապէս բարեբախտ գտնուած է շտեմներով այն սոսկալի ու անարգար մահը, նահատակութիւնը, որ վիճակեցաւ իւր կրտսեր եղբօր սրբանուէր սրբակրսն Տէր Կոմիտաս քահանային։

Երեմիա շէլէպի, ըստ Հ. Ս. Երեմեանի ամուսնացած է եղբի եւ ունեցած Սողոմէ անուն աղջիկ մը որ վաղամեռ եղած է ինր տարեկան² ծաղիկ հասակին. ըստ այսմ սխալ է որ Տրդատ Եպ. կը գրէ թէ ունեցած է նա փեսաներ, որոնք քահանայ եղած են եղբի³։

Թէ թողած էր ուրիշ զաւակներ, յայտնի չէ, բայց գիտնեք որ ունեցած է եղբորորդիներ,

¹ “Հայ Լեւոնէրը Տրդատ Եպ. Պալեանի, Բիւր-Բի. Պալատ 1898, էջ 612-613։

² “Անահիտը Արշակ Զօպանեանի, Պարթա 1903, էջ 188-192։

¹ Զաւէան “Պատմ. Հայոց” Հատոր Գ. էջ 723։

² “Երեմիա շէլէպի” յօդուած Հ. Ս. Երեմեանի, Բազմալի 1903, էջ 367, ԿԵԹ.։

³ “Հայ Լեւոնէրը Բիւր-Բի. Պալատ 1908, էջ 612։

եղբորթոռներ, որոնք յետագայ ժամանակներու մէջ ինչ նուազ մեծ պատիւ եղած են նրեմիայի թողած փառաւոր համբաւին¹։

Երեմիա պետք է թաղուած ըլլայ Պալէսթինայի Վզգային գերեզմանատունը, հոն՝ ուր կը հանգչէին արդէն իր ծնողքը, ինչպէս կը զրէ ինքն իր Ստամբուլի Պատմութեանը մէջ²։

Հանգիստ իր ոսկորներուն,

Յաւերթութիւն իր յիշատակին...

Քննա, 16 Մայիս 1910:

ՏՕԽԹ. ՎԱՀՐԱՄ Թ. ԹՈՐՈՒՄՆԵԱՆ

ԻՐԱՆԻԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՄԻԻԹԵՐ ԳՕԹԻ ԳՆՏՈՍՏՆԵՐԻՔԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻՆԻ ԻՐԱՆԻԱՆԻՔԸ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐՈՐԴԻ

ՔԱՂԱՔԱՍՏԻԱԿԱՆ ԻՐԱՆԻԱՆԻՔԸ

(ՀԵՐԱՆԻՍԻՆԻՆԻ)։

ՄԱՍՆ ԶԱՐԲԻՐԻ

ԴՆԱՆՆԻ ԻՐԱՆԻԱՆԻՔԸ

Ե.

ԸՆԴՀԱՆՈՐԴ ԴՆԱՆՆԻՆԻՔԸ

Հայոց Դատաստանագրքի դաշանց իրաւունքը վերլուծելիս, ակներեւ համոզուած ենք, թէ որչափ թոյլ էին զարգացած հին Հայաստանում իրաւաբանական հասկացողութիւններն ընդհանրապէս։ Որեւէ ժողովրդի դաշանց իրաւունքներն իրարայայացնում է նրա իրաւաբանական զարգացման աստիճանը, հանգիստում է նրա իրաւական յարաբերութիւնների փորձաքարը։ Բաւական է յիշել հռոմէական դաշանց իրաւունքի ամբողջ պատմութիւնը, որպէս զի տեսնենք, թէ ինչպէս էր արտայայտուած այդ իրաւունքը նրա իրաւաբանական յառաջդիմութեան զանազան շրջաններում։

Հայ ընտանեկան համայնքների նահապետական կազմը սերտ միացած գերիշխող բնա-

կան տնտեսութեան հետ, չէր կարող տալ պարտ հող դաշանց իրաւունքի զարգացման համար։

Հակառակ հռոմէական եւ մասամբ հին բիւզանդական իրաւունքի, ամէն մի դաշանց, պարտաւորական համաձայնութիւն, ինչպէս էլ դա կուած լինէր, Միտիթար Գօշի Դատաստանագրքի համաձայն ուներ դատաստանական պաշտպանման դժ։ Ընդհանրապէս արեւելքի ժողովրդների մէջ իշխում էր կարծիք, թէ իրաւաբանական հայեացքների համեմատ, նոյն իսկ առանց որեւէ ձեւականութիւնների, սովորական են թաղարութեամբ համարուած էր իսկական եւ իւր պաշտպանութեան աւազակութեան համար ճանաչում էր դատաստանական եղանակը։ Չեւական դաշանց այդ տեսակ բացակայութիւն նկատուած ենք նաեւ հայ Դատաստանագրքում։ Գոնէ ոչ մի տեղ չենք գտնում, որ Միտիթար Գօշը առաջ բերէր դաշանց ու պարտաւորութեանց որեւէ ձեւ կամ նրանց տեսակների առանձին նկարագիրները։

Կանգնած լինելով իւր զարգացման ստորին աստիճանի վրայ, դաշանց իրաւունքը Դատաստանագրքի մէջ բնականօրէն կրում է մեծ մասամբ իշխան պարտաւորութիւնների բնաւորութիւն (contractus reales)։ Խիստ բնորոշ է այն, որ իրական դաշանց յօդուածները Դատաստանագրքում գրեթէ բոլորը վերցուած են մովսիսական օրէնքներից։ Դատաստանագրքի մէջ գտնում ենք նաեւ թոյլ փորձեր համայնական դաշանց (contractus consensuales) կառուցման։ Վերջին ձեւի դաշանք ըստ Միտիթար Գօշի տեղի ունէին անշարժ իրերի գնման վաճառման ժամանակ։

Հայոց Դատաստանագրքի դաշանց իրաւունքի մի այլ բնորոշ գիծն էլ նրանումն էր, որ թէ էլ (re) եւ թէ՛ համայնական (consensu) կայացրած պարտաւորութիւններն, այնուամենայնիւ կարող էին համարուել անկատար։ Այդ պարտաւորութիւններն օժտուած էին յետ իշխանութեան իրաւունքներով (Rücktrittsrecht, actio redhibitoria)։ Թէ՛ պարտատէրը (creditor) եւ թէ՛ պարտապանը (debitor) որոշ դէպքերում, նայած պարագաներին, կարող էին յետ կանգնել իրենց պայմանաւորուած պարտաւորութիւններից։ Վաճառուած սուղը, կարածքը, ջրաղացը կարող էր սեփականատէր-վաճառողը մի տարուայ ընթացքում վերադարձնել յետ,

¹ «Պատմ. Զարդ» հասանք Երեւանի Հ.Ղ. Ինժեճեան, Վենետիկ 1804, Հատոր Ե. էջ 182։

² «Ստամբուլի Պատմութիւն» Դ. Վելուի, 1847թ տող